

GOÓR JUDIT

Vallomás és hitvallás Balassi Bálint *Adj már csendességet* című költeményében

1. *Adj már csendességet, / lelki békességet, / mennybéli Úr!
Bujdosó elmémet / ódd bűtől szívemet, / kit sok kín fúr!*

2. *Sok ideje immár, / hogy lelkem szomjan vár / mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, / haragod ne gerjeszd / veszttségére!*

3. *Nem kicsiny munkával, / fiad halálával / váltottál meg
Kinek érdeméért / most is szükségemet / teljesíts meg!*

4. *Irgalmad nagysága, / nem vétkem rútsága / feljebb való,
Irgalmad végtelen, / de bűnöm éktelen / s romlást valló.*

5. *Jóvoltod változást, / gazdagságod fogyást / ereszthet-é?
Éngem, te szolgálodat, / mint régen sokakat, / ébreszthet-é?*

6. *Nem kell kételkednem, / sőt jót reménylenem / ígéd szerint,
Megadod kedvesen, / mit ígérsz kegyesen / hitem szerint,*

7. *Nyisd fel hát karodnak, / szentséges markodnak / áldott zárját,
Add meg életemnek, / nyomorult fejemnek / letört szárnyát;*

8. *Repülvén áldjalak, / élvén imádjalak / vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, / haljak meg nyugodván, / bú s kín nélkül!*

(Forrás: *Balassi Bálint versei*. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 193. o.)

Németh G. Béla elemzése¹ óta nem kell bizonyítani, milyen nagy az esztétikai értéke és az életműbeli jelentősége ennek a költeménynek. Vannak azonban felfedezésre váró sajátosságai, s nem mondhatnánk, hogy sokféle olvasata, részletes elemzése lenne a szakirodalomban, pedig ezt különösen indokolná az oktatásban való jelenléte. Az *Adj már csendességet* egyedülálló mű az istenes versek, sőt az összes költemény között. Versformáját² más helyen nem használja fel Balassi. Háromrészes szerkezete³ a zsol-

tárokat idézi, de nem zsoltárparafrázis. Inkább zsoltáresszencia – mondhatnánk –, mivel az Ószövetség lírájának hangneme is, a reformáció korának érvelése és zeneisége is sűrűsödik benne. Rendkívüli tömörsége,⁴ feszes szerkezete páratlan az életműben és a korszakban. Teológiai tartalmával többen is foglalkoztak. Németh G. Béla reneszánsz kori teista sztoicizmusról beszél, s meddőnek tartja a kérdést, hogy katolikus vagy protestáns-e a mű hitvilága.⁵ Amedeo di Francesco Balassi istenes költészetében manierista vonásokat vél felfedezni, s erre a versre is hivatkozik, amikor a költői magatartás passzivitására utal.⁶ Barlay Ö. Szabolcs szerint a katolikus lelkiség közelebb áll a szerzőhöz, mint a protestáns.⁷ Kőszeghy Péter Balassi teológiájának szentelt cikkében különbséget tesz a korai és a késői istenes versek között. Utóbbiakról – amelyek közé az 1591-ben, már a költő katolizálására után keletkezett *Adj már csendességet* is tartozik – azt állítja, hogy szabadakarat-felfogásuk a katolicizmussal rokonítja őket.⁸ A kegyelemtan szempontjából szerinte nem érdemes protestáns vagy katolikus felfogásról beszélni, hisz a 16. században általános volt a hit általi megigazulás tétele. A költemény, amely jelen tanulmány középpontjában áll, Kőszeghy Péter szerint a mai ember számára „...a legnagyobb vers, amely a szenvedő ember elementáris erejű fohásza, az evilági békéért. ... Itt már nincs alku. ... Ez már nem értelmezhető katolikus vagy protestáns attitűdként, a teológia válik szolgálólánnyá, metaforává, lefoszlik minden egyéb, s négy szemközt marad a végtelen irgalmú Isten és az esdő ember.”⁹

Jelen fejtegetés is fontos szerepet tulajdonít Balassi teológiájának, s végkövetkeztetéseként Eckhardt Sándor¹⁰ és Horváth Iván¹¹ azon megállapításaihoz áll legközelebb, amelyek a mű protestáns szellemiségét és hitvalló jellegét hangsúlyozzák. A hit általi megigazulás mellett azonban hangsúlyt kíván helyezni az ige és a Szentlélek jelentőségére. Részletes stilisztikai elemzésre is vállalkozik, attól a meggyőződéstől hajtva, hogy a nyelvi-formai sajátosságok legalább annyira igazolják a felismeréseket, mint a vers szövegén kívül talált eszmei párhuzamok.

1

A hármas szám jelentősége az olvasónak azonnal feltűnik. A középkori és reneszánsz szimbolikában általános, hogy ezt a Szentháromságra való utalásnak tekintik. A sorok háromüteműek, 6/6/4 szótagszámmal; a könyörgés – érvelés – könyörgés himnuszokra jellemző tagolása stabilitást, biztonságot sugalló szerkezet, ami szembeállítható a feszültséget, vívódást, nyugtalanságot érzékeltető arany metszéses felépítéssel.¹² A szimmetria egyik tényezője, hogy 2 bevezető és 2 záró, tehát együtt 4 könyörgő versszakra mindössze 4 érvelő strófa jut. A lírai alany itt olyan súlyú érveket vonultat fel, amelyek nem szorulnak hosszas bizonygatásra. Úgy is mondhatnánk, nem szubjektív, hanem objektív fogódzókat ragad meg a középső érvelésben; saját állapotának leírása és a panasz kevésbé jellemző, mint a keretező könyörgésben. Szilárd meggyőződés – hitvallás – birtokában történik az a lelki küzdelem, amely az istenes versekben általában a kételytől és bizonytalanságtól a hitbizonyossáig visz. Ez az alkotás tehát egyrészt az egyensúly, a teljesség, a hármasság foglalata.

Ugyanakkor ezt a szimmetriát meg is bontja valami. A rábeszélő, meggyőző gondo-

latsort – modalitás szerint kijelentéseket és felszólításokat – két kérdés szakítja meg az 5. versszakban. Ezek nyugtalanságot, drámaiságot keltenek, épp az aranymetszéspontnál, amely egy 16 soros versben köztudottan a 9. és 10. sor között helyezkedik el.

2

Balassi énekverse egyébként is tele van drámai feszültséggel, párhuzammal és ellentéttel,¹³ strófái kétsorosak, középső – érvelő – szakasza további két részre oszlik. E tagolás alapja lehet hangulati, hangnembeli,¹⁴ retorikai is,¹⁵ mindenképpen a szöveg közepén van a fordulat. Ugyanis a 3. versszak a megbocsátás mellett érvel, a 4. versszak első fele szintén, de utolsó sora már ellenérvet hoz fel: „Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.” Így a 3. versszak kérése, felszólítása után hiába várjuk a többi versszakban párhuzamosan megjelenő felszólító módú, könyörgést, kérést kifejező igét. Szükszavú a bűnvallás, de teljesen egyértelmű, hogy a lírai alany itt nem mer kérni. Erről a mélypontról a szöveg középpontja után két kérdés segíti a felemelkedést. A 6. versszak is visszaüt a mélypontra, de már tagadó formában – „nem kell kételkednem” –, s meg is nevezi a remény alapját. Már felszólításra sincs szükség, a kijelentő módú igék a teljes bizonyosságot jelzik (megadod, nem kell). Mindezekre azért figyel fel az olvasó, mert az 1., 2., 3., 7. és 8. versszak egyaránt kéréssel, felszólítással zárul, míg a 4., 5. és 6. a fenti eltéréseket mutatja. A 3. és 6. a biztos meggyőződés versszakai, a 4. és az 5. a kettősségeké. A 4.-ben a költő a mondattani párhuzammal, a bűn és az irgalom szembeállításával feloldhatatlan paradoxont teremt. („Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való, / Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.”) Az 5.-ben két kérdés kerül egymással párhuzamba, Isten és ember, a bőkezű gazda és a szolgálta haszna, a Balassi-életműben vissza-visszatérő „mi hasznod?” gondolat. Az is kettősségnek mondható, hogy a kérdések burkolt érvelésnek, rábeszélésnek, ugyanakkor óvatos, nagyon udvarias közeledésnek is felfoghatók: a szegénykező bűnös újra faggatózni merészel. Tartalmuk a bibliai zsoltárokból ismerős. A reformáció korának is igen gyakori témája az Ószövetség alakjainak biztató példája. Itt név szerint egyet sem említ a költő, sőt a „régén sokak” utalhat a nem bibliai történelemre és a közelmúltra is. Ám talán nem légbőlkapott ötlet a következő versszaknak az ígére való hivatkozását („igéd szerint”) összekapcsolni Isten régi szolgáltaival, s elsősorban – ha nem is kizárólagosan – bibliai hősökre gondolni. Ez az utalás mindenképpen jelzi, hogy bár a bűnvallás a „belső szobában” zajlik, a hívő Isten által közösségbe tartozik más emberekkel. (Hamvas Béla szavaival: a közösség nem alulról, hanem felülről építhető.)

Az érvelés (3–6. versszak) tehát előttünk zajló lelki küzdelem, tele teológiai kulcsfogalmakkal (megváltás, érdem, irgalom, bűn, ige, ígéret, hit); az első és utolsó két strófa viszont őszinte, bizalommal teli kitarulkozás. Talán egyetlen olyan Balassi-vers sincs, amelyben ennyire „csak ketten maradtak”; a vershelyzetben alig van utalás Istenre és a lírai alanyon kívüli létezőre (emberekre mutat a „mint régén sokakat”, s Krisztusra, az egyetlen közbenjáróra a középső szakasz valamennyi érve, vagyis Isten egyik személyére.)

Az említett „sokakat” kifejezésen kívül talán a zárlatban olvasható „áldjalak” és a „szolga” szavak juttathatják eszünkbe az egyén környezetét, világra tett hatását, sejtetnek valamiféle küldetést. Véletlenül sincs azonban szó olyan alkuról, üzletről, ahol az ember bármit is nyújthat a Mindenhatónak. Sőt még az embertársaknak sem. Ezért nem szerencsés a vers zárlatával kapcsolatban „szolgálat”-ról beszélni.¹⁶ „Repülni” és élni, vétektől szabadulni és Istent imádni olyan cselekvések, amelyek Isten szabadításának következményei, a Pál apostol szerinti Lélek gyümölcsei. A „kit jól gyakorolván” fordulat nem valamiféle vallásos vagy karitatív tevékenységre céloz, hanem egyszerűen visszautal a szöveg előző részére, az Isten által megtisztított, vétek nélküli élet vágyára, a lelki felszabadulás áhított élményére. Ha Balassi érdemszerző jócselekedetnek könyvelne el bármit, amire ember képes, akkor nem egyedül Krisztus érdemére hivatkozna, s nem lenne a hit általi megigazulás költője. Az ember ebben a költeményben egyértelműen az Isten „visszhangja”, a Teremtőjétől való függést belátó lény. De semmiképpen nem passzív, hiszen a Szentlélek mozgatja.

Isten és ember cselekvéséről az igék és az igenevek mondanak legtöbbet. Isten az alanya a következő szóalakoknak: *adj, ódd, őrizd, hadd, ébreszd, gerjeszd, váltottál meg, ereszt-het, ébreszthet* (utóbbi kettőnél az alany a „jóvoltod” és a „gazdagságod”, az Úr metonímiái), *megadod, ígérsz, nyisd fel, add meg*. Cselekvő, gyakran igekötős és/vagy tárgyias igék,¹⁷ amelyek nemcsak hatalmat, hanem gondoskodást is kifejeznek, az ember lelki készítését – Pál apostol szavaival, a Károli-fordítás szerint „öszökélését” – jelzik. A keretben – a könyörgésből adódóan – felszólító móddal találkozunk (*adj, ódd stb.*); a vívódás szakaszában hatóigék jelzik a rajtunk kívül álló lehetőséget (*ébreszthet, ereszt-het*); a bizonyosság szakaszában a kijelentő mód (*megadod, ígérsz*) uralkodik. A költemény egyetlen múlt idejű, befejezett cselekvése a megváltásra vonatkozik: „fiad halálával *váltottál meg*”.

A többi ige, igenév alanya az „én”. Kivétel a harmadik személyű „kín fúr” szerkezet, de ez is az ember passzivitását, kiszolgáltatottságát erősíti, mivel az egyén tárgyi szerepbe kerül. Az elme *bujdosó*, a lélek *vár*. A *kétkednem* és *reménylenem* főnévi igenév a „kell” ige alanya. Az ember mintha csak közvetetten, áttételesen létezne! Az igék jelentése bizonytalanságról, befogadási készségről árulkodik. A 4. versszakban nincs igei állítmány, hanem a *való* és *valló* igenevek rímelve benne egymásra, ezzel is kiemelve Isten és ember értékének ellentétét. Szembetűnő párhuzam (és egyúttal ellentét) a 7. versszakban az *áldott* (Isten) és *letört* (ember) igenevek szerepeltetése. Az utolsó versszak épp azzal érzékelteti a felszabadulás ujjongását, boldogságát, hogy benne szinte robbanásszerű halmozással találkozunk, dúskálunk a cselekvő, egyes szám első személyű felszólító igékben – *áldjalak, imádjalak, halj meg* – és a határozói igenevekben (*repülvén, élvén, gyakorolván, nyugodván*). Az Istenre váró, Isten által cselekvő ember akkor is ugyanezt az utat járja be, az Isten-ember viszonyának akkor is ugyanilyen a természete, ha egyes igékkel kapcsolatban felmerül a szövegromlás gyanúja. Akár „*repül*”, akár „*épül*” a cselekvő ember, az már az Isten általi szabadulásának az okozata. Akár „*szárnyát*”, akár „*szarvát*”¹⁸ adja vissza az Úr, mindkét kifejezés tárgy szerepét betöltő metonímia, amely Isten cselekvésének, az „*add*” igei állítmánynak a bővítője. Az egész vers azt mutatja, hogy Isten az aktív mozgató.

Szintén szemléletes képet nyújt, ha összehasonlítjuk az Isten és az ember versbeli létét a birtokos személyjeleket megfigyelve.¹⁹ Összesen 27 ilyen toldalék van a műben. Mind egyes számú. Első személyűek a következő szavak végén találhatóak: *elmém, szívem, lelkem, szükségem, vétkem, bűnöm, hitem, életem, fejem*. A második személyűek: *haragod, fiad, irgalmad* (kétszer), *jóvoltod, gazdagságod, szolgálád, igéd, karod, markod*. A harmadik személyűek: *mentsége, vesztése, halála, érdeme, nagysága, rútsága, zárja, szárnya*. Utóbbiak tulajdonképpen vagy Istenre, vagy az emberre, nem pedig egy harmadik alanyra vonatkoznak, mivel Balassi metonímiákat alkalmaz, s így a lelkem szárnya, markod zárja, vétkem rútsága szerkezetekről van szó. Az összehasonlításból kiderül, hogy Isten hatalommal, erővel felruházott létező, az ő kezében van a döntés, a szabadság. Különösen a képszerű „karod”, „markod” kifejezések nagyon szemléletesek. Mije lehet ezzel szemben az embernek? Hiányaival, töredékességével jellemezhető. Egy modern irodalmi párhuzam kínálkozik itt a másik nagy magyar istenes költőtől. Pilinszky *Az ember itt* című versében szintén radikálisan fogalmazza meg az ember jóra való képzetelenségét: „Az ember itt / Kevés a szeretetre. Elég, ha hálás legbelül ezért-azért / Egyszóval mindenért.” Önmagáról szólva így összegzi a leltárt: „Valójában két szó, mit ismerek: bűn és imádság két szavát.” A bűnről állítja, hogy „hozzá tartozik”, ugyanúgy, ahogy Balassinál az ember tulajdona a bűne, vétke, de tulajdona ugyanakkor az isteni lélek befogadására váró elméje, szíve, lelke is. A „szükségem” és „hitem” kifejezések is az Isten-ember kapcsolatra utalnak – a rászorultságra. A másik „szó, mit ismerek” Pilinszkyénél az „imádság”, szintén az Isten-ember kommunikációra utal, a közvetítés eszköze, hiszen „elhelyezhetetlen”. A két műnek tehát nagyon hasonló az emberképe, az istenképe, és mindkettő vallomások-hitvalló jellegű.

A Balassi-verstípus²⁰ felépítéséből adódik, hogy a kétsoros strófákban a birtokos személyjeles szavak sajátos ritmusban szerepelnek. Bár rímes a költemény, a kor követelményeinek megfelelően, mégis mintha a bibliai gondolatrítmust idézné fel, ahol mindent kétszer, variálva hallunk-olvasunk. Többször rímhelyzetbe kerülnek a birtokos személyjeles névszók: „Bujdosó elmémet, ódd bútól szívemet”; „Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága”; „Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak”; „áldott zárját... letört szárnyát”. Gyakran szinonimapárt, hasonló jelentésű szópárt, ellentétes jelentésű vagy hangulatú szópárt alkotnak: *elmém – szívem, mentségére – vesztésére, karod – markod*. A legérdekesebb, amikor az Isten-ember viszonyból emelnek ki valamit. A teremtő és a teremtmény mindegyik versszakban jelen van. Köztük az eltérés jellemző a vers első, nagyobbik részében; ám a 6. versszak párhuzamában egymás mellé kerülnek, helyesebben egymás alá-fölé: felül van az „igéd szerint”, az isteni kijelentés, alul rímel rá a „hitem szerint”, amikor az ember ezt befogadja. Ugyanez történik a 7.-ben is: az Úr nyit („Nyisd fel hát karodnak... markodnak... zárját...”), cselekszik; a hívő megkapja, elfogadja, amit ad neki („Add meg életemnek...”). Az utolsó versszak a megszabadult emberé, ahol külön tulajdonságai és tulajdonai már nincsenek senkinek (eltűnnek a birtokos személyjelek), már nem kell érzékelni Isten és ember különállását, egymástól elszakadt voltát. Az „imádjalak”, „áldjalak” igékben a második személyű tárgyra utalás foglalja bele Istent az emberi cselekvésbe. Két személy egy igében, s kétszer...

A kettősség az egységben tehát a költemény ugyanolyan lényegi sajátága,²¹ mint a hármasságok.

3

*Uram, te szerzel nekünk békességet,
hiszen mindent te tettél, ami velünk történt.
(Ézs 26,12)*

Isten és ember kapcsolatában a korszakra jellemző vonásokat a hitvallásos középső rész, az érvelés elemzésekor találhatunk. A négyes szám szerepe feltűnő ebben a részben, de a vers egészében is megfigyelhető. A sorok hossza – 6/6/4-es ütemekről lévén szó – 16 szótag. A mű is 16 soros, vagyis 8-at foglal magában a 2 soros versszakokból. 4-4 sorosak a szerkezeti egységek: 4 sor könyörgés, kétszer 4 sor érvelés, 4 sor ismét könyörgés. Az érvelésben pedig tartalmilag négy teológiai érvet²² vélek felfedezni, amelyeket jellemzőbbnek tartok a versre, mint a sokat emlegetett, Bornemiszától tanult penitencia hármasságát.

Balassi a 3. versszakban azzal kezd érvelni Isten előtt, hogy ne hagyja lelkét elveszni:

Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg.

A Krisztus megváltására való hivatkozás a középkori himnuszköltészetben is él. A reformáció e tekintetben nem hozott újat. A különbség inkább a hiányokban ragadható meg. Eckhardt Sándor szerint

„[a] lutheri szellem inkább abban látszik, ami *nincs meg* ezekben az énekekben: a megváltás kegyelmi hatásának kizárólagos, szinte törvényszerűnek fogalmazott tétele mellett soha egy fohász a közbenjáró Szűz Máriához, szentekhez, angyalokhoz, soha egy ájtatos elmélkedés a szentségi Isten titkáról, kegyelmi hatásáról, a könyörgő bűnös teljesen passzív töredelemmel várja az isteni kegyelem oldó hatását a megváltó Krisztus érdemeinek eredményeként.

Ez a lelki belállítás megmarad benne, mint láttuk, megtérése után akkor is, amikor lengyel földön, az óceán partján foháskodik Istenhez.”²³

E tekintetben is a reformáció jegyében született verssel van dolgunk, ráadásul az „érdem” és a „szükségem” szó használata jelzi, hogy az Ágostai hitvallásnak nemcsak a solus Christus tétele, hanem a sola fide is visszaköszön e sorokban. Luthernél ugyanis ezt olvashatjuk:

„Isten kegyelmét egyedül az alázatosoknak ígérte meg teljes bizonyossággal, tehát azoknak, akik teljes kétségbeesésükben feladták már magukat! Az ember azonban mindaddig nem alázható meg szíve mélyéig, amíg meg nem tudja, hogy *üdvössége* kizárólag a saját tehetségétől, szándékától és erőlködésétől, terveitől és munkálkodásától függetle-

nül történik. *Teljesen másvalakinek a jószándékától, tervétől és akaratától, nevezetesen az Istenétől függ.*²⁴

A bűnös embernek nem lehet semmi érdeme, semmi jóra nem képes Isten Szentleke nélkül,²⁵ csupán „szüksége”, rászorultsága Isten irgalmára; „üres edény”, befogadója a kegyelemnek. Ezért van, hogy a versben a lírai alany passzívnak mutatkozik, s nem azért, mert a manierizmus érintette meg.²⁶ A lutheri tanítástól távol áll az olyan felfogás, amelyben a hívő „besegít” Istennek, amikor Lelkével munkálja az ember lelkét. Ebből az is kitűnik, hogy a lutheri tételek – például a *solus Christus* és a *sola fide* – egymástól alig elválaszthatók, azonban ez a két sor mindenekelőtt a *solus Christust* emeli ki, elsősorban a szórenddel: a főmondat állítmánya („váltottál meg”) elé kerül a „fiad halálával” kifejezés.

A 4. versszak első sora határozott meggyőződést hirdet:

Irgalmad nagysága, nem vétkem rűtsága *feljebb való...*

Az irgalom, a kegyelem, a *sola gratia* tétele ez, amelyet a beszélő nem személyes vélekedésként hoz elő, hanem egyértelmű, objektív igazságként hisz benne. (A bevezető két versszak a személyes dolgokról szól, a harmadiktól a tudatosság, a meggyőződés hangja uralkodik.) Ennek forrását majd később nevezi meg: „igéd szerint”. Ahogy Luther radikálisan tagadja a kegyelem mellett az emberi érdem szerepét az üdvösségben, de hite szerint az ember bűnössége sem „akadályozza” az abszolút szuverén Istent az üdvözítésben, úgy Balassi sem „vétkeimről” beszél többes számban, nem egyes bűneitől akar szabadulni: „vétké rűtsága” egyetemes érvényű, s teljes érdemtelenységére utal, mégis reménykedik az Isten által kijelentett, megígért kegyelemben. A bizakodás azonban meginog, ahogy a következő sorok tanúsítják:

Irgalmad végtelen, *de* bűnöm éktelen, s romlást valló.

Tulajdonképpen az érvelés itt visszakanyarodik a bevezető könyörgéshez, ahol a hívő önnön állapotáról kezdett vallani. Ott még csak bűről, lelki szomjúságról, szabadulásvágyról, kínról, hosszas várakozásról beszélt, bűnről nem. Bár a „vesztés” szót korábban az elveszettségre, a kárhozatra való utalásként is érthetjük, a szégyenkező ember némi halogatás után most mondja ki nyíltan félelmét, szorongását. A 4. versszakban tehát kétely támad, de nem a hitbeli meggyőződés rendült meg, hisz az mélyen a személyiség gyökerévé vált. A teremtmény szembesül – a maga nyomorúságában – Isten jóságával és saját érdemtelenységével. Ez itt a vers közép- és mélypontja. Kétségbeesés önnön erkölcsi állapotunk fölött.

A kérdés tehát az, hogy „számomra lehetséges-e” mindaz, amiben hiszek, mindaz, amit vallok. Számomra is megadja-e Isten az üdvösséget? Az 5. versszakról – bár nem tartalmaz semmit az üdvbizonyosság legfőbb téziseiből – nem mondhatjuk, hogy a mélypont felé halad, inkább felfelé visz. Itt a könyörgő Istenhez fordul, aki az ember számára nemcsak magát kijelentő, hanem rejtőzködő Isten is! A hívő nem meri felté-

telezni, hogy Ura terveiben ő úgy szerepel, mint aki biztosan üdvözülni fog. A hívő nem lenne hívő, ha nem érkezne el ide, a kétely állomásához! Erről így ír Luther:

„Nem a lélek gyengeségén múlik tehát, hogy az Isten szavát nem értjük. Ellenkezőleg! Semmi sem alkalmasabb Isten szava megértéséhez, mint a lélek gyengesége, hiszen a gyengeségünk miatt és a gyengékért jött el a Krisztus ebbe a világba, és nekik küldi Isten az igéjét. A Sátán gonoszsága és ravaszsága ezt a gyengeséget arra használja fel, hogy Isten igéjének bennünk fészkelve ellenálljon. Ha a Sátán ezt nem tenné, úgy az egész emberiség Isten egyetlen beszéde által (első hallásra) megtérne. Így nem volna szükség az igére.”²⁷

Szó sem lehet arról, hogy Balassi érvelésével valami olyat mond Istennek, amivel meggyőzi. Alkudozásról csak nyelvi értelemben lehet szó, úgy, mint a bibliai zsoltárokból.²⁸ De mivel a mű egésze nem két egyenrangú lényt mutat be, hanem egy hatalommal bírót és egy függő, irányított (s irányításra készséggel várakozó) lelket, félreértés és a szövegösszefüggések fel nem ismerése itt világi, humanista szellemiséget, hatást feltételezni, s úgy érzékelni, hogy az ember Isten mellé emelte fel magát. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a Szentlélek szerepét, amit Balassi komolyan vett.

A vers záró költői képe, a fogoly, majd marokból kiengedett madár szemléletesen ábrázolja, hogy az ember szárnyalásra vágyik, vergődik a szabadságvágytól, ahogy a madár is repülésre teremtett lény. Csak egyetlen mozdulatra vár, de a döntés és a cselekvés a hatalmas maroktól függ, a repülésre a szabadságot nem az ember vívja ki magának. Isten határoz tehát arról, hogy Szentlelkével mit tesz az emberrel.

A teremtmény találgathatja, hogy gazdálkodik teremtője övele, hogy illeszti be terveibe. Weöres Sándor a 20. században így fejezi ki magát az üdvösségért való könyörgés e szakaszában:

Legyen meg akaratod,
legyen meg akaratod,
ha vesznem kell, jól legyen:
tán kárhozásom
áldás lesz máson –
de ha énrám
kincset bízta,
ments meg immár, Istenem. (Zsoltár)

Weöresnél a kincs, Balassinál a gazdagság egyaránt arra utal, hogy az emberi küldetés mennyire Isten döntésétől függ. A gazdasági életből vett hasonlatok, példázatok a Bibliában is nagyon gyakoriak: Jézus is ezekkel tudta szemléltetni hallgatóinak a mennybéli összefüggéseket (például hamis sáfár, jó pásztor, szőlőmunkások stb.). A „gazdagságod” szó a „jóvöltöd”-dal kerül párhuzamba; egyben azt is kifejezi, hogy Isten egyetemes terve alapvetően a szereteten alapul, az embernek tehát bizalommal kell lennie iránta. Az „ébreszt/éleszt” kifejezés jelzi, hogy a hívő lelkében le fog zajlani egy Isten irányította folyamat, tehát aki majd megszabadul, az nem abban a lelkiállapotban le-

ledzik, amiben a könyörgő jelenleg van. Nem a külső körülmények változnak meg, hanem épp azért fog megszabadulni a lélek, hogy Isten újjászüli.

Ebben a találkozó, saját sorsunkat kutató stádiumban még sokáig időzhetne a beszélő, ahogy az nem ritka a vallásos lírában, így Balassi hosszabb istenes verseiben, de a következő szakaszban félbeszakítja magát: „Nem kell kételkednem...” Visszatér a hitvalláshoz: „igéd szerint” – „hitem szerint”. Ahogy Luther a fenti idézetben leírja, épp a kételyeink miatt van szükségünk az ígére, mégpedig mint napi táplálékra. (Ezért e felfogás szerint a megtérés folyamatos, dinamikus jelenség, nem egyszer történik meg az életben.) Isten az Igében, a Szentírásban ígérte meg a benne hívőknek a szabadságot. Az ige megelőzi a hitet, az Isten kijelentése támasztja a reményt; a sola Scriptura és a sola fide elválaszthatatlan.²⁹ Megint Isten a kiindulópont, az ember a „tükröződés”. Rímhelyzetbe emelkedik a „tiéd-enyém” párhuzam: igéd szerint – hitem szerint. Szó sincs „familiáris kölcsönösségről”:³⁰ a lírai alanyt a válságból nem az önmegegyőzés ragadta ki, hanem az Isten beszéde, ígérete („jót reménlenem igéd szerint”; „megadod... hitem szerint”). Figyelemre méltó az ígék és névszók párhuzama: a szokványos beszéd a hitet és a reményt párosítaná egymással, az adást pedig az ígével. A hit és a remény az ember, az adás és az ige Isten „tulajdona”, sajátja. Balassi szintagmáiban azonban az ember és Isten együtt „szerepel”: reménlenem (én) – igéd (te) szerint; megadod (te) – hitem (én) szerint.

Az érvelés tehát azzal a két tétellel – sola Scriptura és sola fide – zárul, amelyek a reformáció lényegi „újításai”: ezek fényében a kegyelem és Krisztus érdeme is más hangsúlyt kap. A költeményben ilyen módon a 4 tétel kettesével párosítva jelenik meg.

4

„Él, áll az ige igazul...”
(Luther)

A négyes szám jelentősége tehát az is lehet, hogy kiemeli a lutheri teológián alapuló négy tételt. Épp ezért a lutheránus, hitvallásokat ismerő és magát ahhoz tartó olvasó szemével nézve sajátos jelentőséggel bír. Számára ez a vers a teológiai következetesség megnyilvánulása, a konfesszióhoz való hűség jele is. Mert semmit nem tesz hozzá a négy tételhez, holott a 16. században már megszületett a katolikus válasz a páros formulákban, amelyek a hit mellé a cselekedeteket állítják, a másik három tétel mellé pedig az üdvösség mindazon feltételeit, amelyek a strukturális egyház átmentését igazolják. Balassi érvelése szövegében semmiféle *is – is* nem lelhető.

Tudatos teológia áll a háttérben, amelyben a kegyelem teljességgel elegendő az üdvösséghez, az ember ahhoz semmit nem tehet hozzá. Az akarat szolgál, rab, rabszolga, mint Luther főműve, *A szolgálai akarat* mondja:

„Ha a »szabad akarat« kifejezést mégsem akarjuk teljesen elvetni..., azt tanítsuk, hogy... a szabad akarat nem irányulhat a felettünk való dolgokra, csak az alattunk levőkre. Tudja meg mindenki, hogy a pénz és birtok dolgában joga van azt úgy használni, és azt tenni

vele, amit akar..., de Isten, üdvösség és kárhozat dolgában nincsen szabad akarat, hanem *fogoly, mégpedig vagy az Isten, vagy a Sátán akaratának alávetett szolgál.*³¹

Nem kerül ezzel ellentmondásba az imádkozó ember aktivitása, aki az *ígéretben*, az *ígében* bizakodik. Sőt kizárólag abban – tehát kizárólag Istenben reménykedik, amikor a bűntől akar szabadulni. Bornemisza tanítványa keresi itt a lelki kapaszkodót. Kőszeghy Péter cikke is kiemeli a *Füves kertecskéből* olyan, a kegyelemtanra vonatkozó részeket, amelyekkel nemcsak a korábbi istenes versekben találkozunk, hanem az *Adj már csendességet* érvelésében is:

„...jól esmerem magamba, hogy *nem vagyok arra méltó*, hogy te engem szegény megnyomorodott undok bűnös embert meghallgass, és énekelem azt megadd, az mit tőled kérek, mindazáltal mert hogy minekünk *megígérted*, hogy minket meg akarsz hallgatni, valamint kérünk az te szent fiad, mi urunk Jézus Krisztus nevében, ez te szent felséges (felséged?) *fogadásában* bizván járulok most te elődben és kérek tégedet, hogy méltóztassál... énekelem megadni, az te egyetlen fiadnak, az mi urunk *Krisztusnak érdemeiért*... Segélj meg engem amaz te egyetlen fiadért...”³²

Vannak azonban olyan kitételek, amelyek még erősebb hasonlóságot mutatnak a költeménnyel. Az 5. és 6. versszak szinte szó szerint „verseli meg” az alábbi sorokat Bock művéből:

„Ha pedig most az jutna eszedbe, hogy nem volnál méltó arra, hogy az Isten meghallgasson, hát ismét ne gondold vele semmit, se ne szabad magad efféle gondolatokhoz, sőt inkább az Isten *igéjéhez* szabad magad. Isten *igéje* azt jelenti neked, hogy Isten *megígérte*, hogy meghallgat. Mert ő, amint előbb hallottad, senkit ki nem rekeszt az *ígéretből*, aki szíve szerint a Krisztusban való igaz hitből és ugyanazon Krisztus nevében kér valami jót tőle. Az ilyenféle isteni *ígéretnek* többet kell *hinned*, mint az egész világnak vagy mind az ördögnek, vagy pedig a te magad testének-vérének. De még ha szinte egy angyal jőne is hozzád a mennyországból, hogy téged megkísértsen és azt mondaná, hogy Istennek nem kell a te imádságod, bizvást mégis nagy állhatatossággal kell magadat az Isten *ígéretéhez* tartani és ezt kell mondanod: *ugyan sem kételkedem*, nem, mert te magad *ígértél* nekem meghallgatást, *hiszem*, hogy ezt nekem nem másítod meg, és *hiszem*, hogy méltatlanságom miatt nem akarsz hamissá lenni. Ezt ugyan jól tudom és elhittem.”³³

A teológiai kulcsfogalom: az *ígében foglalt ígélet*. A vers és az ifjúkori fordítás rokonsága egyértelmű. Tulajdonképpen a költemény középső részének egész érvelése az ige diadala, minden kétely és emberi megfontolás ellenére.³⁴ A két mű tehát lutheri szellemben fogant, hiszen a hívő kérdez, dinamikus kapcsolat van közte és Isten között, ami azonban nem a szabad akarat következménye. Az ige tehát a végső hivatkozási pont. Ha a 6. versszakban fordított lenne az ok-okozati viszony az ige és a hit között, akkor a kálvinizmus hatásáról beszélhetnénk. Itt azonban nem a hit által nyilatkozik meg az ige, hanem az ige támasztja a hitet! „A megfordíthatatlan irány az *igétől a hithez* Luther

hermeneutikájának és megigazulástanának a közös gerince.”³⁵ A lutheri felfogás szerint az ember nemcsak cselekedeteivel, de hitével sem nyújthat semmit, nem hozhat áldozatot Isten számára. Bock soraival rokon Luther-idézetek támasztják alá, hogy Balassi költeménye mögött milyen teológiai háttér húzódik:

„Isten azonban egyedül Szentlelke által munkálja bennünk mind az érdemet, mind a jutalmat, de mind a kettőt csakis a *külső ige által teszi ismertté...*”³⁶

„Aki azonban nem kételkedik abban, hogy minden Isten akaratától függ, az teljesen kétségbe esik önmaga felett, és nem próbálkozik, hanem *egyedül a cselekvő Istenre vár*, mert tudja, hogy így van közelebb a kegyelemhez, és ezért megmenekül.”³⁷

„Mert ha *kételkedsz* abban, vagy megveted annak *ismeretét*, hogy Isten nem véletlenszerűen, hanem szükségszerűen, megváltoztathatalan módon és előrelátóan cselekszik, miként hihetsz akkor *ígéreteiben*? ... Ha Ő valamit *ígér*, *biztosnak kell lenned* abban, hogy meg tudja és meg akarja tartani *ígéretét*.... Isten nem hazudik, hanem megváltoztathatatlanul mindent véghezvisz akarata szerint.”³⁸

„Ha tehát az evangélium világossága – amely egyedül az *igében és a hitben* erős – ekkora nagy dolgot vitt véghez, hogy ezt a minden évszázadban tárgyalt és soha meg nem oldott kérdést (ti. a szabad akarat problémáját) ilyen egyszerűen (ti. bibliai ígék alapján) elsimította és megoldotta, mi lesz majd akkor, ha az *ige és a hit* világossága visszavonul, s az egyetlen valóság, maga az isteni Fenség válik majd nyilvánvalóvá?”³⁹

Még számos lutheri gondolat felvonultatható, amely szemlélteti, hogy a szolgálai akarat és az igében foglalt ígélet – amely Bocknál is, Balassinál is a „megoldás” kulcsa – mennyire egymásból következő fogalmak. Az ige akkora tekintély, hogy nem az ember értelmezi azt, hanem fordítva: „a Szentírás a bűnös és az üdvözítendő ember értelmezője”.⁴⁰

Isten a 16. századi hívő ember előtt nem kisebb, hanem nagyobb hatalom lett. Az abszolút szuverén teremtő, megváltó, fenntartó Isten nem az ember „egyenrangú partnere”. Éppen az került a középpontba a reformáció korában Luthernél is, Kálvinnál is, hogy az üdvösség nem üzlet, nem megvásárolható, nem megszerezhető, emberileg nem befolyásolható.

Balassit a 16. század nevelte. A 16. századot a reformáció „nevelte”. A század egyik legjelentősebb művében a lutheri gyökerek ereje nyilvánul meg.

A vers alanya üdvösségért könyörög. A bevezető, panaszkodó könyörgésben a lelki szenvedés, szomjúság, megnyugvás utáni vágyakozás szerepel; s a záró könyörgés tárgya a bujdosásból, céltalanságból, értelmetlen létből való szabadulás, az Istent

imádó boldog lét. A két nagy létkérdés, az élet és a halál párhuzamba, sőt ok-okozati viszonyba kerül egymással. A kettőt összekötő kapocs a vétek nélküli állapot, amit a „jól gyakorolván” szó szerkezet tesz hangsúlyossá. A 8. versszak nem „kétoldalú magatartásígéret”-eket (39) foglal magában, hisz ez a 7. versszak folytatása, ahol az Úr adja meg a szabadságot, s így a továbbiakat is. Nem lehet tehát sem sztoicizmusról, sem erényes életről beszélni e vers kapcsán,⁴¹ hiszen az emberi, erkölcsi erőfeszítés, a filozófiai, azaz emberi értelemben vetett bizakodás – ami inkább kapcsolatba hozható Luther vitapartnerével, Erasmusszal – nincs összefüggésben a mű szellemiségével. Még kevésbé szólhatunk bármiféle kiérdemelt jutalomról, amit az ember kapni fog. (Hiszen a lírai alany „te szolgálodnak” nevezi magát az 5. versszakban, de ettől még kétségbe van esve, s szolgálatát nem könyveli el semmiféle enyhítő körülménynek, érdemnek, életcélnak, megoldásnak.)

A túlvilág képzetei általában nem szoktak szerepelni Balassi verseiben – itt sem. De nincs értelme evilágiságról⁴² szólni, hiszen az élet és a halál nem azonos az e világ és a másvilág kettősségével. A költő Istent és a halált nem azonosítja egymással, nem köti szorosán egymáshoz. Az utolsó versszakban lévő meghalást nem kísérik platonista képzetek,⁴³ a halál nem az Istennel való találkozás lehetősége. A repülés képében van valamiféle eltávolodás, felfelé törekvés, de a felsorolás rendje („Repülvén áldjalak, élvén imádjalak...”) azt sugallja, hogy inkább az élethez, a lélek újjászületéséhez tartozik, nem a halálhoz, nem a másféle világba távozáshoz. A keresztény sztoicizmus⁴⁴ helyett a szöveg egészét krisztocentrikus teológia formálja, gondolati íve ezen nyugszik. Az Istent és az embert Krisztus köti össze. Órá mutat a négy tétel, a Balassi megírta sorrendben: az ő áldozata és érdeme a kiindulópont (3. versszak), ezáltal jön a földre a kegyelem (4. versszak), órára szól az Írás (6. versszak), az őbelé vetett hit üdvözít (6. versszak). Az üdvösség élet és halál is – egyszerűen: lét Istenben. Bornemisza szavaival:

„Az örök élet nem egyéb, hanem látni, nézni és élni azzal, aki minden jónak kécse és kútfeje, aki teremt és éltet mindeneket. Az az színről-színre nézni, látni, hallani, szólani az nagy és mindenható felséges Istennel, kiben minden hívek és áldottak... lakoznak.”⁴⁵

A hozzá vezető utat, lelki folyamatot, a megtérést is megjeleníti a vers zárlata. A kevés számú, de annál kifejezőbb költői kép, a megnyitás és a szárnyalás nem a platonista értelemben vett test börtönéből való szabadulást fejezik ki, hanem a „vétek nélküli”, tehát büntől megváltott ember boldogságát. Isten szabadít, tehát térít meg (Szentlelkével) – ő nyitja fel marka zárját, ugyanakkor az embernek is van – Isten által irányított – aktivitása. Mintha a szöveg alkotója ismerné Luther radikális gondolatát, a törvény és az evangélium megkülönböztetését:

„A »megtérni« igét a Szentírás kettős értelemben használja: törvény szerinti és evangélium szerinti értelemben! A törvény szerinti értelemben követelő és parancsoló a hangja, amellyel nemcsak az igyekezetet, hanem életünk teljes megváltozását várja el tőlünk,

ahogyan azt Jeremiás oly gyakran megfogalmazza: »Térjete meg, mindenki az ő gonosz útjáról! Térjete meg az Úrhoz!« Ebben foglalja össze a törvény minden követelését, és ez eléggé nyilvánvaló.

Az evangélium szerinti értelemben azonban ez a vigasztalás hangja, az Isten ígéréte, amely *semmit nem követel tőlünk*, hanem kegyelmének ajtaját tárja ki előttünk, amint azt a 14. zsoltár 7. verse megéneklé: »Amikor az Úr jóra fordítja népe sorsát, ujjong majd Jákob, és örül Izrael«, hasonlóan egy másik zsoltárvershez: »Térj vissza, lelkem, nyugalmadba!« A törvény és az evangélium szerinti megtérésről legrövidebben Zakariás tesz bizonyosságot, mert a teljes törvény summáját adja, amikor így szól, »Térjete meg!«, de a teljes evangélium summáját is adja, amikor így folytatja: »Én is megtérek hozzátok!«⁴⁶

A lírai alany sem itt, sem a vers más részében nem ígér semmit: nem fogadkozik, nem ajánl fel szolgálatot, megjavulást, erkölcsös életet. Az ige ugyanis nem cselekedetet vár a hívótól. Más feltételt nem állít a bűntől való megváltásra váró elé, mint a hitet. Isten az, aki ígér, aki vigasztalja a bűne miatt kétségbe esőt, aki az evangéliumot Krisztus által elhozza.

6

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a számok szimbolikája erősíti a vers hitvalló jellegét, s megfordítva: a számok jelentése vélhetőleg a hitvallás szerint értelmezhető. A kettes az Isten-ember viszonyra világít. Ez a mű témája, és kétsoros a strófaszerkezete is. A hármas szám a keresztény hit megvallása lehet, Isten három személye előtti tisztelgés; ezzel van összhangban a versforma és a versszerkezet. A négyes szám hordozza a személyes meggyőződést, a lutheri krisztocentrikus hitvallást, de egyben a kimondhatatlanra, az elrejtettre, a megfeythetetlenre, a megmagyarázhatatlanra is utal, hiszen a Bibliában és az ókori nyelvekben Isten neve négybetűs. Amennyiben a hármas szám az égi világra vonatkozik, úgy vele szemben a föld, a földön tudható igazság (mint például Jézus életéről a négy evangélium) a négyesben van jelen. Hagymányosan szimbolizálja ez a szám a földi viszonyokat (égtájak, évszakok), s a földön megtestesült Isten, Jézus Krisztus *keresztjét* is.⁴⁷ Mintha ez a tömör vers is egy négyzet lenne: 16 sor, mindegyik 16 szótaggal. A 16 a 4 szorzata, mintegy megerősítése (ahogy ezt a szimbolikával foglalkozó szakirodalom a 3, 9, 27 számmal kapcsolatban is megállapítja). A boldogságot jelképező 8-as a versszakok számában van jelen. A versformában a 6 és a 4 játszik meghatározó szerepet, ilyen szótagszámú ütemekkel találkozunk minden sorban. A 6 a teremtésre és a tökéletességre szokott utalni, s ezt a 4 még meg is erősíti, hiszen szintén a teremtett világra mutat.

Túlzás lenne a művet világmodellnek tekinteni, de a legátfogóbb világképi jegyeket, ég és föld kettősségét, az emberi lét alapkérdéseit – az élet értelme, halál, bűn, szenvedés –, az Isten-ember kapcsolat mibenlétét jeleníti meg, mégpedig végsőkig letisztult fogalmakkal, ugyanakkor nagyon érzékletesen, nem túlbujánzó, inkább erőteljes képvilággal. A szimbolikus négyes szám kiemelése világossá teszi, hogy a teológia nem

rendelődik alá sem a művészi kifejezés igényeinek, sem a személyiség önfeltáró hajlandóságának. Az *Adj már csendességet* minden jelentésrétege a nem is rejtett teológiai mag köré szerveződik.

Jegyzetek

- ¹ Németh G. Béla: A könyörgés artikulációja, a reménység jegyében. In uő: *11 + 7 vers. Verselemzések, versértelmezések*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.
- ² Horváth Iván három metrumfajtaát különböztet meg Balassi költészetében: izorímes – izometrikus, izorímes – heterometrikus és heterorímes – heterometrikus. Utóbbiba sorolja az *Adj már csendességet* kétsoros strófáját is. A rímek képlete: aab, ccb; szótagszáma 6/6/4, 6/6/4. Nincs párja az életműben. L. Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 132. o.
- ³ Németh G. 1984, 81. o.
- ⁴ Kőszeghy Péter: Balassi és a legfőbb hatalom, avagy Balassi teológiája. *Hungarologische Beiträge* 15. Jyväskylä, 2004. 59. o.
- ⁵ Németh G. 1984, 93–95. o.
- ⁶ Di Francesco, Amedeo: Balassi Bálint költészetének manierista vonásai. *ItK*, 1976/5–6. 633–658. o.
- ⁷ Barlay Ö. Szabolcs: *Balassi Bálint, az istenkereső*. Magánkiadás, Budapest, 1992. 47. o.
- ⁸ Kőszeghy 2004, 55. o.
- ⁹ Uo. 59. o.
- ¹⁰ Eckhardt Sándor: *Balassi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 157. o.
- ¹¹ Horváth Iván: Egy vita elhárítása. *ItK*, 1987–88/5–6. 657. o.
- ¹² Komlószi Tibor: Balassi és a reneszánsz arány-szemlélet. *ItK*, 1976./5–6. 582. o.
- ¹³ Németh G. 1984, 86. o.
- ¹⁴ Komlószi 1976, 575. o.
- ¹⁵ Horváth 1982, 96. o.
- ¹⁶ Dukkon Ágnes: Élmény és konvenció. *Protestáns Szemle*, 1999/3. 151–164. o. Az idézet a 163. o.-n.
- ¹⁷ Németh G. 1984, 90. o.
- ¹⁸ Korzenszky Miklós Richárd: Kassai István 1629-i énekgyűjteménye. *ItK*, 1973/4. 434. o. A szövegváltozatok nyilvántartása: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom>
- ¹⁹ Németh G. 1984, 78–79. o.
- ²⁰ Horváth 1982, 146. o.
- ²¹ Németh G. 1984, 87. o. Németh G. Béla a kettősséget az egységben szövetségnek nevezi. Ez a teológiai fogalom jelen esetben eléggé vitatható. Nincs értelme a reformációban s ebben a műben sem a szövetség újfajta felfogásáról beszélni, az egyént a közösséggel szembeállítani, az „egyedi hit” megnyilvánulását keresni. A reformáció szövetségről, törvényről és evangéliumról vallott felfogásáról Karl Barth ad összefoglalást a *Römerbrief*-ben. Nincs okunk feltételezni, hogy Balassi másként gondolkodott erről. A reflektorfényben álló vers pedig nem hangsúlyozza a szövetség eszméjét, bár sok teológiai kifejezéssel él.
- ²² Uo. 85. o. Németh G. Béla a 3–4–5. versszakot miniatűr teológiai traktátusnak nevezi. (A 6.-at nem sorolja ide.)
- ²³ Eckhardt 1972, 156–158. o. Vö. Horváth 1987, 657. o.
- ²⁴ Luther Márton: *A szolgálai akarat*. Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum), Sopron, 1996. 40. o. Luther egyik főműve 1525-ből, amelyben a szabad akaratról folytat vitát Erasmusszal.
- ²⁵ „De micsoda különbség van a pelagianusok és a mi ellenfeink között, mikor mind a kettő azt gondolja, hogy az emberek a Szentlélek nélkül szerethetik az Istent és teljesíthetik az ő parancsolatait lényegök szerint, cselekedeteikkel kiérdemlik a kegyelmet és igazságosságot, a melyeket az ész önmagában a Szentlélek nélkül eszközöl?... Az első törvénytáblának igazi cselekedetei, a melyeket az emberi szív a Szentlélek nélkül nem képes teljesíteni, miként Pál is mondja (2Kor 2,14)... Helyén való tehát az a különbségtétel, a mely szerint a szabad akaratnak polgári igazságosságot, a Szentlélek kormányzásának pedig,

a mely az újjászülettekben működik, a szellemit tulajdonítjuk.” Philipp Melanchthon: *Apologia, azaz az Ágostai hitvallás védelme*. A Luther-Társaság Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1900. 309–311. o. Kőszeghy Péter is kiemeli ezt a felfogást mint a lutheri teológia jellemző vonását.

²⁶ Di Francesco 1976, 633–658. o.

²⁷ Luther 1996, 67. o.

²⁸ Kőszeghy 2004, 58–59. o. Vö. Dukkon 1999, 153–154. o.

²⁹ Németh G. Béla szerint a 6. versszak lényegi sajátossága, hogy „a hit mint mindenek fölött való, mint istenkényszerítő erő”, továbbá „az emberi értelem várákozásainak megfelelően cselekvő Isten”. A szövegből azonban egyértelműen kitűnik, hogy az igén alapul a várákozás. Németh G. 1984, 87. o.

³⁰ Uo., 88. o.

³¹ Luther 1996, 46–47. o.

³² Kőszeghy 2004, 34. o.

³³ Barlay 1992, 136. o.

³⁴ Talán nem jelentéktelen érdekesség, hogy Pál apostol a Galatákhoz írt levele elején szintén egy angyalt emleget, ezzel érzékeltetve, hogy az ige mindenek fölött való igazság (Gal 1,8).

³⁵ Walter Mostert: *Az „önmagát értelmező Szentírás”. Luther hermeneutikájáról*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1996. 24. o.

³⁶ Luther 1996, 112. o.

³⁷ Uo. 40. o.

³⁸ Uo. 26. o.

³⁹ Uo. 230–231. o.

⁴⁰ Németh G. 1984, 89. o.

⁴¹ Uo. 92. o.

⁴² Kőszeghy 2004, 59. o.

⁴³ Horváth 1987, 657. o.

⁴⁴ Németh G. 1984, 92–93. o.

⁴⁵ Bornemisztától idézi Eckhardt 1972, 158. o.

⁴⁶ Luther 1996, 94–95. o.

⁴⁷ Jankovics József: Balassi Bálint számmisztikája. *Literatura*, 1992/2. 360–367. o.